

ON THE PROBLEM OF EVOLUTION OF THE MONUMENTAL
ARCHITECTURE TYPOLOGY IN THE MEDIEVAL CRIMEA

The paper embraces problems on the development of the monumental architecture of the medieval Crimea from the 5th to the 15th cent. An analysis of the evolutionary processes is carried out by means of examination of three main architectural-engineering characteristics of constructions: volume-planning type, masonry technique and module building (a metrological basis for determination of dimensions). Each of the above characteristics possesses a sufficiently independent pattern of development due to interaction of many external reasons and intraregional conditions. And it was their combination that has determined peculiarities of the Byzantine Taurika in either period of its development. Proceeding from the comparison of these characteristics an attempt is made to comprehend more deeply evolutionary processes in the architecture and to determine more precisely chronological boundaries of distribution of different types of buildings. Ancient methods used by medieval architects to determine dimensions and proportions of buildings are analyzed through many examples. As there is no common view on this problem at present, it is suggested to verify modern conceptions about ancient methods of design by means of the theory of probabilities.

Одержано 20.02.88

Літописна повість про хрещення Русі

© П. П. Толочко

В основі дослідження — проблема вибору віри Володимиром Святославичем напередодні офіційного хрещення Київської Русі 988 р. Аналіз писемних джерел, а також історичної ситуації 80-х років X ст. показує, що є достатньо підстав з довірою ставитись до свідчень «Повісті временних літ» з цього питання.

Літописна повість про хрещення Русі, викладена в статтях 986—988 років «Повісті временних літ», має велику історіографію. Її, тою чи іншою мірою, торкались практично всі історики Київської Русі, у тому числі і церковні. Спектр суджень про неї надзвичайно широкий: від беззастережного визнання істинності розповідей літопису про вибір віри Володимиром Святославичем до повного заперечення, оголошення їх благочестивим вимислом, поємою на зразок старовинних духовних містерій.

Характерно, що полярні думки з цього питання висловлені церковними істориками. Митрополит Макарій намагався обґрунтувати тезу, що в літописній повісті про переговори Володимира з послами Волзької Булгарії, Німеччини, Хозарії, Риму, Візантії немає нічого такого, що суперечило б історичній дійсності, викликало недовіру¹. Натомість проф. духовної академії Є. Голубинський оголосив повість вигадкою літописця (грека за походженням), казкою, з якою час розпрощатись серйозній науці².

Не можна сказати, що «серйозна наука» пішла за заклик Є. Голубинського, але те, що він справив певний вплив на наступних дослідників цього питання, безперечно. Н. М. Нікольський вважав, що своїм визнанням розповідей літопису і «Житія» Володимира вимислом, який не має жодної зернини історичної істини, церковний історик Є. Голубинський виявив неабияку мужність³. «Мужність» же Є. Голу-

¹ Макарій. История русской церкви.— СПб, 1868.— Т. 1.— С. 93—295.

² Голубинский Е. Е. История русской церкви.— М., 1901.— Т. 1.— С. 105—143.

³ Никольский Н. М. История русской церкви.— М., 1983.— С. 21.

бинського полягала в тому, що відкидаючи будь-яку реальність подій, пов'язаних з вибором віри, він стверджував богословсько-теологічну тезу про «богонатхненність» Володимира. Прийняття християнської віри було не результатом свідомого вибору, а «раптовим прозрінням», посланим Володимиру зверху. Правда, Є. Голубинський не був послідовним. Заперечуючи реальність літописних посольств, він змушений був визнати, що Володимир не міг обійтись без конкретного проповідника, котрий схилив його до християнської віри. Тільки ним був не грек, а варяг Олав, син норвезького конунга Трюггвасона⁴.

М. Д. Приселков називав розповідь про випробування віри просто нісенітницею, оскільки основна тема в ній підмінена питанням про те, чий культ є кращим. Іншими словами, догмати, суть релігії відсутні немовби на другий план, а на перший — поставлена обрядовість⁵. У цьому питанні він пішов за Є. Голубинським, який також вважав обряди зовнішніми проявами дійства, які не дають справжнього розуміння самої віри.

Для церковного історика такий висновок щонайменше неточний. Адже без обрядності віра просто немислима. І не випадково церква надавала (і надає) цій стороні культу такого великого значення. Для людини, котра тільки знайомиться з тою чи іншою релігією, форма взагалі є важливою за сутністю. Осягнути останню вона могла далеко не відразу (іноді взагалі не осягала), тоді як обрядність була більш доступною її розуму, а головне почуттям.

І немає нічого дивного, що, повернувшись із Царгорода, послы Володимира заявили у Києві, що коли вони дивились, як греки служили службу своєму богові, то не знали «на небѣ ли есмы были, или на земли: нѣсть бо на земли такого вида и красоты такая»⁶.

Певно, те саме могли сказати і люди, котрі вперше побували на службі в Десятинній церкві, або в Софії Київській. Їх архітектура і урочиство-святкове опорядження вражали увагу. І абстрагуватись від цього було б невинновданною легковажністю.

Приблизно з 50-х років ХХ ст. в радянській історіографії визначилось більш об'єктивне, але також неоднозначне, ставлення до літописної повісті про хрещення Русі. Б. Д. Греков вважав сам факт обміну посольствами між Київською Руссю і сусідніми країнами 986—988 рр. цілком вірогідним⁷. Згідно з М. Н. Тихомировим розповіді літопису про сумніви Володимира з приводу того, яку релігію йому належало обрати: мусульманство, іудейство чи християнство — це тільки відтворення релігійних суперечок на Русі Х—ХІ ст.⁸ Д. С. Ліхачов вважає, що незважаючи на побудову всієї розповіді про випробування Володимиром вір за схемою повчальних творів, котрі мали на меті схилити читачів до прийняття християнства прикладом глави держави (у даному випадку Володимира), зовсім не означає, що в основі літописної повісті не лежать історичні факти. Як це часто бувало в середньовіччі, у трафаретну форму церковної літератури могли заключатись розповіді про події, які реально мали місце⁹.

Аналіз повісті про хрещення Русі доцільно почати із з'ясування прецедентності самого явища. Як відомо, одним з головних аргументів проти реальності фактів посольств до Володимира і від нього в сусідні країни Є. Голубинський вважав екстраординарність ситуації, яка не відома в історії інших народів. Якби це завоювання Володимиром віри було правдою, то воно становило б собою історичний казус, цілком оригінальний і настільки ж єдиний у своєму роді, як і вибір віри — писав Є. Голубинський¹⁰.

⁴ Голубинский Е. Е. Указ. соч.— С. 121—128.

⁵ Приселков М. Д. История русского летописания XI—XV вв.— Л., 1940.— С. 22.

⁶ Лихачев Д. С. Повесть временных лет.— М.— Л., 1950.— Ч. 1.— С. 75.

⁷ Греков Б. Д. Киевская Русь.— М., 1953.— С. 476.

⁸ Тихомиров М. Н. Начало христианства на Руси // Древняя Русь.— М., 1975.— С. 269.

⁹ Лихачев Д. С. Указ. соч.— Ч. 2.— С. 329.

¹⁰ Голубинский Е. Е. Указ. соч.— С. 112, 127.

В дійсності, явище вибору віри, яке супроводжували акти дипломатичні і навіть воєнні, не є виключністю тільки давньоруської історії: його знали й інші народи.

Із листа хозарського кагана Іосифа, написаного близько 960 р. іспанському єврею Хаздаю, дізнаємось, що оберненню хозар в іудейство передували посольства від царів християнського і магометанського. В свою чергу в 860—861 рр. послы хозарського кагана відвідали візантійського імператора Михаїла і розповіли йому, що вони від початку вірують в єдиного бога і моляться йому, поклоняючись на Схід, але мають деякі свої звичаї. Та прийшли євреї і почали їх переконувати, щоб вони прийняли їхню віру, що багато хто вже й зробив, а сарацини схиляють їх до своєї віри.

Болгари в своєму посланні до папи римського Миколая повідомляли, що їх намагаються схилити до своєї віри то грецькі, то хозарські проповідники. Відома особлива активність папських місіонерів. Вони проповідували одночасово в Польщі, Швеції, Угорщині, Норвегії, серед західних і поморських слов'ян.

Джерела зафіксували факт звернення моравського князя Ростислава до візантійського імператора Михаїла з проханням прислати вчителів, котрі б навчили моравів читати божественні книги на рідній мові. Характерно, що на цей час морави вже прийняли римське християнство.

Місіонерська діяльність, намагання обернути сусідів у свою віру, характерна не лише для країн, які здавна сповідували ту чи іншу монотеїстичну релігію, а й для тих, які тільки-но відійшли від язичництва. Не була виключенням у цьому правилі і Київська Русь. Вже 990 р., як повідомляє Никонівський літопис, Русь намагається поширити християнство на волзьких болгар і з цією метою посилає до них філософа Марка Македоняна. «Философъ же иде въ Болгары, и много глаголивъ имъ слово Божие; они же безумиємъ своимъ объюродѣша. Онъ же возвратиса къ Володимеру въ Киевъ... Того же лѣта приидоша изъ Болгаръ къ Володимеру въ Киевъ четьре князи, и просвѣтишася божественнымъ крещениемъ»¹¹.

Прикладів вибору віри можна було б назвати більше, але навряд чи в цьому є необхідність — і наведених достатньо, аби переконатись у закономірності і природності такого явища. Воно мало місце в історії кожного народу, котрий досягав у своєму розвитку станово-класового ступеня. Причому вибір цей мав, як правило, і проміжний внутрішній етап. Між прийняттям християнства і язичницьким багатобожжям на Русі стояла язичницька реформа Володимира, метою якої було піднесення культу головного бога Русі Перуна. У Дунайській Болгарії прийняття християнства передувало культ вождя — хана, а в Хозарії, перш ніж утвердився іудаїзм, мав поширення культ єдиного бога неба Тенгри-хана.

Є. Голубинський вважав, що у відмові від старої релігії і прийнятті нової головне місце посідає «внутрішнє щире переконання». Але ж, щоб з'явилося це внутрішнє переконання в перевагах однієї релігії над іншою, людина мусить збагатитись певною сумою знань про різні релігії. А коли це так, тоді без з'ясувань тут не обійтись. На міждержавному рівні ці з'ясування зводилися до обміну посольствами, причому неодноразовими. Іншого шляху просто не могло бути. І коли б у літописах з якихось причин не існувало розповідей про прихід на Русь місіонерів різних релігій, факти ці можна було б припускати.

Цілком природним виглядає і перелік країн, з якими Київська Русь взаємодіяла в питаннях вибору нової релігії. Всі вони її сусіди: Волзька Булгарія і Хозарія на сході, Візантія на півдні, країни римського християнського світу на заході. З ними Русь підтримувала різносторонні економічні і культурні зв'язки і, треба думати, вони були заці-

¹¹ ПСРЛ (Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью). — СПб., 1862. — Т. 9. — С. 50—59.

кавлені у виявленні свого впливу на неї. Найвірнішим шляхом до цього в середньовіччі (як і в пізніші часи) було втягнення в орбіту свого релігійного світосприйняття.

Згідно з «Повістю временних літ» першими до Володимира прийшли місіонери з Волзької Булгарії. «В лѣто 6494. Придоша болгары вѣры бохъмичѣ, глаголюще, яко «ты князь еси мудръ и смыслень, нъ не вѣси закона; но вѣруй в законъ нашъ, и поклонися Бохъмиту»¹².

Літопис досить детально викладає хід переговорів, які, проте, не увінчалися для болгар успіхом. Володимир не виявив великого інтересу до мусульманства, хоча, начебто, і не відкинув його з порогу. У наступному, 987 р., він надіслав своє посольство до Булгарії для випробування віри.

У тому, що факт цей міг мати місце, сумніву немає. Інша справа, чи був він насправді? Є. Голубинський відповідає на це питання негативно. Головний його аргумент полягав у тому, що Нестор, який працював над зводом наприкінці XI — початку XII ст., не міг знати, що було за Володимира. Таке твердження можна почути і сьогодні, але в світлі сучасного стану дослідження давньоруського літописання воно не виглядає переконливим. Адже не з Нестора воно почалось. «Повісті временних літ» передував цілий ряд зводів, які увійшли до неї. Крім того, існувало багато позалітописних матеріалів, у яких знайшли відображення події, пов'язані з хрещенням Русі. Це «Житіє Володимира», «Пам'ять і похвала князю руському Володимиру» Іоакіма Мніха, фольклорні перекази, так звані розповіді очевидців. Ще Нестор застав людей (печерський чернець Ієремія, Ян Вишатич), від яких він «много словеса слышах, еже вписах в летописанье семъ». Його попередники — Іларіон, Никон, Іван та інші літописці — мали значно ширше коло інформаторів, серед яких безперечно були і свідки тих подій.

Але повернемось до літописної розповіді про болгарське посольство 986 р. Якби в літописах не утримувалось ніяких інших свідчень про давньорусько-булгарські відносини, то і тоді бачити в ньому безпідставний вимисел, котрий не відбиває жодних історичних реалій, було б важко. Контакти двох сусідніх країн засвідчені іншими джерелами і насамперед археологічними. Але в тому то й справа, що розповідь ця не одинока. Вона знаходиться в ряді інших, які вказують на постійні контакти Київської Русі і Волзької Булгарії.

985 р., як повідомляє літопис, «Иде Володимерь на Болгары с Добрынею, съ у (—) емъ своимъ, в лодяхъ, а торъки берегомъ приведе на конихъ и побѣди болгары». В результаті між Руссю і Булгарією було укладено мирну угоду. «И сотвори миръ Влодимерьъ съ болгары, и ротъ заходиша межю собъ». Булгары принесли клятву: «Толи не будет межю нами мира, оли камень начнетъ плавати, а хмель почнетъ тонути»¹³.

Дискусії про те, на яких болгар ходив походом Володимир, вирішили на «користь» волзьких. А. Х. Халіков вважає, що додатковим аргументом у цьому може бути згадка в договорі хмелю. Областю його культивациї було насамперед Середнє Поволжя. Характерно, що в поволзьких татар і до наших днів збереглася традиція вбачати в хмелю символ дружби¹⁴. Мирний договір 985 р., очевидно, був підтверджений булгарським посольством до Києва. При цьому зовсім не виключено, що булгари могли запропонувати і свою віру, котру тільки недавно прийняли самі. В літературі є думка, що своєрідною ратифікацією мирної угоди Русі з Волзькою Булгарією було одруження Володимира з булгарською принцесою. Професор Людольф Мюллер вважає, що Борис і Гліб були синами Володимира і знатної волзької булгарки. Одним із аргументів на користь такого припущення, на його думку, був

¹² ДВЛ.— Ч. 1.— С. 59.

¹³ Там же.— С. 59.

¹⁴ Греков Б. Д., Калинин Н. Ф. Булгарское государство до монгольского завоевания // Материалы по истории Татарии.— Казань, 1948.— С. 140; Халиков А. Х. Волжская Булгария и Русь // Волжская Булгария и Русь.— Казань,— 1986.— С. 9.

факт князювання Бориса і Гліба відповідно в Ростові і Муромі, в землях, що межували з Волзькою Булгарією¹⁵.

Тісні контакти між Руссю і Волзькою Булгарією зберігались і в наступні часи, аж до монголо-татарської навали включно. Початок їм був покладений у 985—986 роках.

Наступним, згідно з літописом, прибуло до Володимира німецьке посольство. «Потом же придоша нѣмци от Рима, глаголюще: «Придохомъ послании от папежа»; и рѣша ему: «Рекль ти тако папежь: земля твоя яко и земля наша, а вѣра ваша не яко вѣра наша»¹⁶.

Посли виклали свої заповіді, але Володимир, не висловивши до них свого відношення і пославшись на те, що «отци наши сего не приняли суть», відправив папських посланців додому.

Ні в самому факті приходу послів, ні в літописному викладі мети цього візиту чогось невірогідного немає. Місія ця, як видно із відповіді Володимира, не була першою. На Русь уже приходили німецькі послы. Наш літопис лише натякає на якісь переговори з цього приводу, які досить добре відбиті в західних хроніках. Згідно з «Продовжувачем хроніки аббата Регінона Прюмського», автором якого був єпископ Адальберт, 959 р. до німецького короля Оттона I у Франкфурт-на-Майні прибуло посольство від «Олени королеви Русів» з проханням висвятити для Русі єпископа і священників. 961 р. король відправив туди своїх місіонерів на чолі з єпископом Адальбертом. Але вже наступного року Адальберт змушений був повернутись назад. Його діяльність на Русі не мала успіху.

І в цій, і в інших німецьких хроніках утримуються звинувачення королеви русів у нещирості її намірів. Посли русів, начебто, «прийшли до короля,— як з'ясувалось пізніше,— нечесним чином і в усьому збрехали».

Професор Аріньон відводить звинувачення в нещирості і підступності руських послів тим, що взагалі сумнівається в тому, що вони просили для Русі єпископа. Найвірогідніше, вважає він, це була власна ініціатива короля Оттона I, пов'язана з виявом його імперських амбіцій. Близькі думки висловлювались й іншими дослідниками, які вважали, що руське посольство вело переговори на економічні і політичні теми. Русь намагалась здобути в особі Німеччини союзника і економічного партнера.

Це справедливо. І все ж, не можна повністю виключити і церковний аспект переговорів. Якесь розмова про присилання на Русь єпископа, очевидно, відбулась. Інша справа, що нею переслідувались суто дипломатичні цілі. Це була акція тиску на Візантію. Думається, що такий аспект міжнародних відносин не варто забувати. Аналогічним чином поступав у свій час болгарський цар Борис. У цьому акті, як справедливо вважає А. Г. Кузьмін, відбивається природне намагання зберегти незалежність від «просвітителів»¹⁷.

В Никонівському літописі є свідчення, що послы від папи римського прибували на Русь і в роки князювання Ярополка. Позалітописними джерелами цей факт не підтверджений. Але його вірогідність, враховуючи прихильність Ярополка до християнства, цілком можлива. Є. Голубинський навіть вважав, що саме це повідомлення про посольства греків і папи до Ярополка наштовхнуло автора повісті про хрещення Русі на думку вигадати аналогічне посольство і до Володимира. Логіки в такому твердженні немає. Адже невідомо, чому Є. Голубинський беззастережно вірив у істинність повідомлень Никонівського літопису і відмовляв у довірі свідченням «Повісті временних літ». Із писемних повідомлень видно, що в роки правління Володимира Святославича зв'язки Русі з Німеччиною і Римом стали більш постійними, ніж

¹⁵ Müller L. Die altrussischen biografischen Erzählungen und liturgischen Dichtungen über die heiligen Boris und Gleb.— München, 1967.— S. 11.

¹⁶ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 60.

¹⁷ Кузьмин А. Г. Западные традиции в русском христианстве // Введение христианства на Русь.— М., 1987.— С. 26.

у попередній час. Цьому зближенню, очевидно, сприяв шлюб Володимира з візантійською принцесою Ганною, котра доводилась родичкою дружині німецького короля Оттона II.

Згідно з Никонівським літописом, папа прислав своїх послів до Володимира або в Корсунь, або в Київ відразу ж по поверненню його із корсунського походу. «Приходиша послы из Рима отъ папы, и мощи святыхъ принесоша къ Владимиру»¹⁸. Є. Голубинський вважав, що метою цього посольства було бажання папи «перезвати Володимира від греків до себе»¹⁹. Зв'язки Києва з Римом не поривались і пізніше. Близько 1006 р. до Києва прибуло посольство Генріха II на чолі з єпископом квартфуртським Бруноном. У Києві Брунон жив майже місяць. Є свідчення, що він займався тут і місіонерською діяльністю, але особливих успіхів не досяг.

Таким чином, посольство від папи римського до Володимира 986 р. слід розглядати, як ординарне і не лише можливе, а й реальне. Воно логічно посідає своє місце у системі давньорусько-німецьких і киево-римських контактів другої половини X — поч. XI ст.

Із літописної розповіді про прибуття до Києва посольства від хозарських євреїв видно, що виявити таку активність їх змусили, начебто, відомості про місіонерську діяльність на Русі болгар і папських посланців. Чи так було насправді, сказати важко, хоч нічого невірогідного в тому немає. Русь підтримувала із Хозарією регулярні торговельні відносини; у Києві й Ітілі знаходились відповідно хозаро-єврейська і руська торгові колонії. Події, які відбувались у Києві (як і в Ітілі) порівняно швидко могли бути відомі в столиці Хозарії.

І все ж, припускати, що посольство прибуло саме звідти, у нас немає достатніх підстав. Після розгрому Хозарії Святославом країна переживала глибоку кризу, яка позначилась також і на послабленні іудаїзму. Згідно з Мукадесі, який писав наприкінці X ст., «жителі міста Хозар (Ітіля) вже більше не іудеї, а мусульмани»²⁰. Зміна релігії була пов'язана з тим, що ослаблена хозарська держава шукала сильного покровителя і бачила його в Арабському халіфаті. Як відомо, звернення до ісламу нічого в долі Хозарії не змінило. Мусульманський світ на той час потрясли феодальні чвари.

В літературі висловлювалась думка, що, можливо, до Києва приходили іудеї з Криму. Більш вірогідним є припущення, що в даному випадку ми маємо справу з ініціативою єврейської общини, яка проживала в самому Києві. До цього схилявся ще В. Татищев, вважаючи, що євреї «для проповіді их учения ходитъ обычая не имели...», но где живут тамо обывателей превращать дерзают, как это у нас не однажды случалось»²¹. Із «Життя Феодосія» довідуємось, що в XI ст. київські євреї займалися наверненням в свою віру християн. У зв'язку з цим Феодосію доводилось вступати з іудейськими проповідниками в палкі дискусії. «Яко же многажды в нощи встав, отай всѣх исхожаше к жидамъ и тѣхъ же о Христе препирая»²².

Можливо, на користь висловленого припущення свідчить і та обставина, що Володимир тільки до хозарських євреїв не посилав своїх людей для випробування віри.

У розповіді про єврейсько-хозарське посольство є внутрішні суперечності. На них звернув увагу ще М. І. Костомаров. Йдеться про докір Володимира євреям у тому, що їхня земля — Єрусалим — зайнята християнами, котрий не міг бути зроблений раніше самого кінця XI ст., коли християни оволоділи цими районами²³. На перший погляд це

¹⁸ ПСРЛ.— С. 57.

¹⁹ Голубинский Е. Е. Указ. соч.— С. 126.

²⁰ Сборник материалов для описания местности и племен Кавказа.— 1903.— Вып. 38.— С. 5.

²¹ Татищев В. Н. История Российская.— М.—Л, 1963.— Т. 2.— С. 231.

²² Патерик Киевского Печерского монастыря.— СПб, 1911.— С. 47, 48.

²³ Костомаров Н. И. Предания первоначальной русской летописи.— СПб, 1905.— Т. 13.— Кн. 5.— С. 364, 365.

дійсно підриває довіру до всієї розповіді про посольство, яка багатьма дослідниками оголошена на цій підставі вигадкою літописця. Але напевно це справедливо. Подібні протиріччя в літописах не рідкість. У більшості своїй вони з'явилися в результаті періодичної редакторської обробки літописних зводів, внаслідок чого початкові повідомлення «збагачувались» новими подробицями. Саме до таких належить і уточнення літопису про завоювання християнами Єрусалима.

Останнім в літописному переліку є посольство із Візантії. Там, судячи з усього, були занепокоєні активністю своїх потенціальних конкурентів і не могли не зреагувати на це. За тих постійних контактів, які існували між Руссю і Візантією, починаючи з 60-х років IX ст., прибуття чергового посольства, здається, взагалі не повинно викликати сумнівів. Проте вони мають місце і в даному випадку. Підставою для цього є знаменита промова філософа-грека, в якій він виклав Володимирі суть православного християнського віровчення. На закінчення грек показав ікону з зображенням страшного суду. Вона справила на Володимира сильне враження, проте не таке, на яке розраховували візантійці. До негайного хрещення картина страшного суду його не схилила.

Дослідники відзначали, що тут ми маємо справу з добре виконаною в літературному відношенні переробкою сказання про хрещення болгарського царя Бориса²⁴. Це безперечно так, але визнання цього зовсім недостатньо для того, щоб ставити під сумнів і саму можливість прибуття до Володимира візантійського посольства. Навпаки, включення до літопису обробки болгарського сказання і її приуроченість дозволяє припускати і повторення ситуації. Від Володимира Візантія домогалась того ж, чого свого часу хотіла і від болгарського царя Бориса — прийняття православного християнства.

Думається, що і проповідь нового візантійського місіонера в цілому могла бути схожою з промовою Костянтина-філософа.

987 р., як свідчить «Повість временних літ», Володимир надіслав свої посольства до Волзької Булгарії, Німеччини, Візантії для «випробування віри». Дослідників такі повідомлення збентежили ще більше, аніж розповідь про посольства до Володимира. І дійсно, навіщо було йти до Константинополя випробовувати віру, коли на Русі давно і добре знали грецьке християнство. У Києві на цей час уже діяло кілька православних храмів, у тому числі й соборна церква св. Іллі на Подолі. Знали на Русі іудаїзм і мусульманство.

З погляду суто релігійного посольства Володимира не здаються логічними. І все ж, напевно це справедливо на цій підставі заперечувати їх історичну реальність. Справа в тому, що попри всю важливість питання про віру, саме по собі воно не було предметом головного піклування Володимира і його уряду. Воно виникало і обговорювалось у зв'язку з необхідністю визначення місця Русі в системі тодішніх міждержавних відносин. Києву було зовсім не байдуже, яким мало стати це місце після прийняття нової віри. Перехід до неї не мусив зруйнувати налагоджену систему економічних і політичних зв'язків Русі з навколишнім світом. Не могло не хвилювати Володимира і побоювання опинитись у становищі Болгарії (Дунайської), на котру Візантія поширила свою релігію і владу. У такій ситуації переговори не тільки бажані, але й вкрай необхідні. Було б дивно, якби їх не було.

Навіть Є. Голубинський змушений був визнати, що беручись за впровадження нової віри на Русі, Володимир поступав не тільки як рівноапостольний, але й як великий державний діяч.

Підтвердженням реальності посольств Володимира до сусідніх держав є повідомлення східних авторів. У двох з них йдеться про руське посольство до Хорезму і обернення русів у мусульманство. Арабський вчений ал-Марвазі (XI ст.) і перський письменник ал-Ауфі (XIII ст.) в цілому однаково розповіли про те, як руський князь Бу-

²⁴ Приселков М. Д. Указ. соч.— С. 27.

ламір (Володимир) надіслав послів до хорезмшаха з метою з'ясування переваг мусульманської віри. Хорезмшах начебто зрадив цьому і послав на Русь своїх проповідників, щоб вони навчили русів законів ісламу. А. П. Новосельцев вважає, що до Хорезму прибуло те посольство, яке Володимир надіслав до Волзької Булгарії²⁵.

На закінчення необхідно зупинитись на самій проблемі вибору. Чи була альтернатива візантійському християнству на Русі? Б. Д. Греков писав, що Русь уже давно була знайома з релігіями, які з'явилися у класових суспільствах — єврейською, християнською і магометанською. Прийняти одну із них було для класового суспільства Київської Русі справою неминуною. Але яку саме — у цьому полягало питання великої політичної ваги²⁶.

М. Н. Тихомиров бачив у розповіді літопису про вагання Володимира лише відображення релігійних суперечок на Русі X—XI ст. У зв'язку з цим, він не визнавав реальність повідомлень східних авторів про навернення Володимира до ісламу. Підставою для такої думки була відсутність будь-яких літописних свідчень про мусульманську місіонерську діяльність на Русі²⁷.

Згідно з С. П. Толстовим Володимир міг шукати в ісламі шлях до спілки з країнами Арабського сходу проти Візантії. Система ісламу як церкви і релігії, як йому могло здаватись, мала сприяти вирішенню внутрішніх завдань, пов'язаних з остаточною утвердженням феодального ладу²⁸.

А. П. Новосельцев вважає, що для Володимира прийняття тієї чи іншої віри було насамперед питанням політичним. Він обирав ту релігію, котра сповідалась в його час найбільш могутніми державами. І якщо про прийняття іудаїзму мова серйозно не могла йти, то про іслам цього не скажеш. Проте з'ясування стану мусульманських держав, начебто, змусило Володимира засумніватись у можливостях ісламу зміцнити центральну владу²⁹.

Що стосується християнства із Риму, то такий шлях, як вважає ряд дослідників, був не лише можливим, а й цілком реальним. У літературі мають місце навіть спроби безпосередньо пов'язати давньоруське християнство з латинським Заходом³⁰. Підстав для цього немає жодних, але й заперечувати відкритість Київської Русі по відношенню до своїх західних сусідів, з якими вона підтримувала тісні відносини, також не варто.

При знайомстві з літописною повістю про вибір віри створюється враження, що Володимир поступав за принципом — «сім раз відміряй, один раз відріж». Не виключено, що в особистому плані він дійсно мав певні труднощі, якій вірі віддати перевагу. Тому постійно звертався до «бояр і старців» за порадою. Надто відповідальним мало бути рішення.

І все ж, зміст переговорів полягав насамперед не у ваганнях Володимира. Вони (переговори) мали продемонструвати Візантії, що, поперше, імперія не єдина країна, від якої Русь може прийняти нову релігію, а, по-друге, що Русі не можна нав'язувати віру, вона сама її обирає. Вибір же був зроблений давно і на користь візантійського християнства. Його зробило саме життя. Навіть коли б Володимир серйозно надумав віддати перевагу якійсь іншій релігійній системі, зробити це було б надзвичайно важко. Традиція візантійської церкви на Русі нараховувала вже близько двохсот років. Володимиру належало, по суті, лише узаконити її державний статут. Що він і зробив.

²⁵ *Записки Восточного отделения Русского археологического общества*. — СПб., 1896. — Т. 9. — С. 267, 268; *Новосельцев А. П.* Восток в борьбе за религиозное влияние на Руси. — М., 1987. — С. 68, 69.

²⁶ *Греков Б. Д.* Киевская Русь. — М., 1953. — С. 476.

²⁷ *Тихомиров М. Н.* Указ. соч. — С. 269.

²⁸ *Толстов С. П.* По следам древнехорезмской цивилизации. — М.—Л., 1948. — С. 261.

²⁹ *Новосельцев А. П.* Указ. соч. — С. 68, 69.

³⁰ *Кузьмин А. Г.* Указ. соч. — С. 21—54.

ЛЕТОПИСНАЯ ПОВЕСТЬ О КРЕЩЕНИИ РУСИ

Свидетельства «Повести временных лет» 986—988 гг. о выборе веры Владимиром Святославичем всегда вызывали острые дискуссии. Одним историкам они казались отражением реальных событий, другим — благочестивым вымыслом книжников. При этом и те и другие рассматривали проблему как сугубо церковную, вне связи с процессами экономического и политического развития Киевской Руси и соседей.

Конечно, вопрос о новой вере для Руси был чрезвычайно важен. Однако сам по себе он не являлся предметом главной заботы Владимира и его правительства. Возникал и обсуждался он в связи с необходимостью определения места Киевской Руси в системе европейского средневекового мира. Киеву было вовсе не безразлично, каким оно могло стать после принятия новой веры. Переход к ней не должен был нарушить налаженную систему экономических и политических отношений Руси с соседними странами. Их также не могла не волновать возможность включения Руси в сферу своего религиозного и политического влияния. В таких условиях переговоры Киевской Руси с Волжской Булгарией, Хазарией, Германией и Римом, Византией кажутся не только возможными, но и вполне реальными. И если бы, по какой-то причине, летописи не сохранили о них сведений, их следовало бы предполагать.

Была ли альтернатива византийскому христианству на Руси? Вероятно, нет. Выбор сделала сама жизнь. Традиция православия на Руси ко времени Владимира насчитывала почти два столетия. Ему надлежало только узаконить его государственный статус, что и было сделано в 988 г.

P. P. Tolochko

CHRONICLE TALE ON CHRISTENING OF RUS

Evidence of the "Povest vremennykh let" (a tale on temporal years) of 986—988 on the choice of faith by prince Vladimir Svyatoslavich always induced sharp discussions. Some historians considered them to be a mirror of real events, while others — a pious fancy of bookish men. Both considered the problem as a purely church one, beyond its relation to processes of economic and political development of the Kiev Rus and neighbours.

Certainly, a problem on a new faith for Rus was of a paramount significance. However, it was not the problem that was main concern of Vladimir and his government. It arose and was discussed as related to the necessity to determine a place for the Kiev Rus to occupy in the system of the European Middle Ages. It was not the same to the Kiev state which this place might be after adoption of a new faith. That adoption of a new faith had not to violate a well organized system of economic and political relations between Rus and its neighbours. The latter also could not but be troubled by the possibility to involve Rus into a sphere of their religious and political influence. These circumstances made negotiations of the Kiev Rus with Volzhskaya Bulgaria, Khazaria, Germany and Rome, Byzantium not only possible, but quite real ones. And if chronicles, by any reason, would retain no evidence on those negotiations, they had to be assumed.

Was there any alternative to Byzantine Christianity in Rus? Probably no. The life itself made its choice. A tradition of orthodoxy in Rus by the period of Vladimir had numbered almost two centuries. Vladimir had only to legitimate a state status of Christianity, which was done in 988.

Одержано 11.08.89